

ДО 100-РІЧЧЯ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ (1917–1921)

УДК 002:027.54(477-25)НБУВ]:94(477)«1918»:[323.272:329.17]

Євген Шпаргало,

мол. науковий співробітник

Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського

Битва під Крутами – важливий епізод визвольних змагань 1917–1921 рр. (за джерелами фонду відділу зарубіжної україніки НБУВ)

Проаналізовано документи фонду відділу зарубіжної україніки Інституту книгознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, які висвітлюють битву під Крутами. Розглянуто оцінки події різними авторами. Література, що розкриває цей важливий епізод визвольних змагань українства, була видана в діаспорі у другій половині ХХ ст.

К л ю ч о в і с л о в а: Українська революція 1917–1921 рр., битва під Крутами, відділ зарубіжної україніки НБУВ, діаспорні видання з воєнної тематики.

Важливим епізодом визвольних змагань 1917–1921 рр. є перша війна України з більшовиками 1917–1918 рр., коли Українській Народній Республіці (УНР) довелося зіткнутися з підступним ворогом, до силового протистояння з яким вона фактично не була готова. Головною причиною такої неготовності було ігнорування Центральною Радою питання розбудови власних збройних сил. І як наслідок – незначні сили ворога захопили практично всю територію УНР у кордонах, визначених Третім Універсалом. За вкрай несприятливих для Центральної Ради умов відбулася битва під Крутами – спроба зупинити просування більшовиків на Київ. І хоча надовго ворога затримати не вдалося, про значення битви стали говорити вже у 1918 р. Відбулося урочисте поховання загиблих на Аскольдовій могилі в Києві. Після завершення визвольних змагань пам'ять про героїв вшановували пластові організації Західної України, українські емігрантські організації в Європі. Битва під Крутами стала предметом активного дослідження вченими діаспори. В самій же Україні офіційне вшанування подвигу крутян розпочалося лише у 2004 р.

У діаспорі визвольну боротьбу українців активно досліджували ще з початку 20-х років ХХ ст., а також у міжвоєнний період і після Другої світової війни.

Саме тут почали з'являтися праці, присвячені військовим подіям на території України, у т. ч. і важливому епізоду визвольних змагань – битві під Крутами. Фахівці висвітлювали роботу, рішення військових з'їздів 1917 р. [15], ті чи інші аспекти військових операцій [12; 13], історії окремих військових формувань, наприклад, січових стрільців армії УНР [1] тощо. Справа в тому, що в

еміграції опинилось чимало політичних, військових діячів, котрі брали безпосередню участь в Українській революції.

З огляду на означений період, у першу чергу, варто звернути увагу на книгу «Визвольна боротьба українського народу 1917–1921» [10], видану 1950 р. в Лондоні Об'єднанням бувших вояків українців у Великій Британії. Бій під Крутами її авторами розглядається як один із найбільш значущих епізодів історії визвольних змагань: «Бій під Крутами – це один з найбільших лицарських учинків, що виявилися в часи української визвольної боротьби» [10, с. 23]. Навіть проводяться паралелі з відомою битвою під Фермопілами 480 р. до н. е.: «Це геройство нашої молоді нагадує одне таке геройство з давньої грецької історії» [10, с. 23]. Звичайно таке порівняння – суто символічне, оскільки обставини тих подій, їх перебіг не зовсім схожі. Та й наслідки тих самопожертв були різні – у Стародавній Греції натхненні прикладом загиблих елліни змогли розгромити загарбників, а в Україні, на жаль, подібного не трапилось.

У 1957 р. відомий історик української діаспори Петро Мірчук (1913–1999) видав працю «Українсько-московська війна (1917–1919)» [8]. Про битву під Крутами там говориться, як про один з багатьох епізодів тієї війни: «На відсіч вирушило триста молодих студентів, що нашвидку зформувались в «Помічний Курінь Студентів Січових Стрільців», але їхні сили були надто малі, щоб спинити ворога. По розгромі Студентського Куреня під Крутами шлях на Київ став для большевиків вільним» [8, с. 20]. Втім, автора можна зрозуміти: він описував перебіг тієї війни загалом, де було багато інших битв і подій.

Військовий діяч доби визвольних змагань, генерал армії УНР Олександр Удовиченко (1887–1975) у своїй праці «Україна у війні за державність» [14] детально характеризує всі обставини, пов'язані з тими подіями. Перш за все, він звертає увагу на низький рівень підготовки Студентського Куреня: «Муштрова підготовка цього куреня була примітивна, а щодо бойової, – то майже жодної» [14, с. 21]. Воно й не дивно, враховуючи скільки часу мали студенти на підготовку. Саму битву під Крутами О. Удовиченко описує так: «Назустріч їм посунули лави московського війська в силі до 3000–4000 бійців. П'ять годин безперестанку Студентський Курінь стримував червоні лави, сам будучи під градом куль та гранат» [14, с. 21]. Незважаючи на те, що спроба зупинити ворога завершилась поразкою, автор віддає належне героїзму тих, хто це робив: «Геройська боротьба Студентського Куреня під Крутами увійшла, як золота сторінка, в історію українського народу. Ця легендарна смерть української молоді показала, що воля українського народу до свого визволення є тверда, непереможна» [14, с. 21]. Таким чином, О. Удовиченко хоча й вказує на недоліки військової підготовки студентів, але водночас з повагою ставиться до їх самопожертви.

Р. Млиновецький (справжнє ім'я – Роман Бжеський, 1897–1982) у своїй праці «Нарис з історії українських визвольних змагань 1917–1922 рр.» [9] битву під Крутами подає лише в контексті. «Як ми знаємо, – пише автор, – боронило станцію Крути юнаків, студентів, середньошкільників, гайдамаків і вільних козаків разом коло 350 осіб, 12 кіннотників і 3 гармати, а наступали на станцію Крути частини Червоної Гвардії й матроси в числі 6000» [9, с. 274–275].

Семен Збарзський (справжнє ім'я – Данило Чайковський, 1909–1972) до чергового ювілею видав працю «Крути. У 40-річчя Великого Чину» [3], в якій описує передісторію тих подій, починаючи з повалення царату. Детально аналізується небажання соціалістів Центральної Ради мати власну армію через наївну віру в «російську демократію». Що характерно, такі настрої панували до самого початку війни. «Центральна Рада видала 16 січня 1918 р. закон, яким демобілізувала українську армію, щоб на її місце створити «народну міліцію». 17 січня 1918 р. генеральний секретар військових справ Микола Порш видав виконний розпорядок негайно демобілізувати всі частини регулярної української армії» [3, с. 65]. Так завершили своє існування українізовані частини, які

створювалися протягом 1917 р. Автор влучно зазначає: «Численні зукраїнізовані полки, дивізії, корпуси розтали швидко, мов сніг весною, проголошуючи свій «неутралітет» і покидаючи зброю, щоб іти додому» [3, с. 66]. В результаті склалася критична ситуація: УНР не було кому захищати. Лише незначні сили добровольців намагалися зупинити ворога. «Тільки на Полтавщині заводив бої з большевицькими ордами Гайдамацький Кіш Слобідської України під командою Симона Петлюри силою 600 вояків, в склад якого входила сотня Січових Стрільців, а в Звенигородщині виступили до бою відділи Вільного Козацтва під проводом Юрка Тютюнника» [3, с. 67–68]. Бій під Крутами в книзі описаний досить детально. Свою розповідь автор побудував на основі спогадів безпосередніх учасників [3, с. 69–84], котрі були зібрані ним з різних журналів, що видавалися в період між двома світовими війнами: «Літопис Червоної Калини», «Літературно-Науковий Вісник», «Студентський шлях» тощо.

Торкаючись наслідків цієї події, С. Збарзський відзначає її важливість для історії України: «Після Крут прийшов Берестейський мир, в якому західні держави визнали самостійну Українську державу. Крути дали почин творенню регулярної української армії, яка протягом трьох років змагалася з ворогом» [3, с. 86].

Про важливість подвигу української молоді під Крутами для визвольної боротьби нашого народу писав Василь Іванис у праці, присвяченій Симону Петлюрі [4]. Автор теж був безпосереднім учасником революційних подій 1917–1921 рр. Як відомо, на початку 1918 р. Центральна Рада зміцнилася як орган влади в Україні, але «...ні поважної армії, ні фінансів чи інших матеріальних державних засобів вона не мала. Урядовий апарат допіру творився. Бракувало також власної сильної інтелігенції» [4, с. 57]. Таким чином, умови були несприятливі для України. Що ж до самої битви, то В. Іванис зазначає: «На підступах до Києва армія советського полк. Муравйова в Крутах зустріла нечуваний опір натхненних С. Петлюрою молодих ідейних вояків. То був «Студентський січовий курінь». Він складався із студентів та учнів вищих клас середніх шкіл та військово-фельдшерської школи» [4, с. 57]. Автор високо оцінює дії тих, хто спробував зупинити ворога під Крутами: «Тут вони загинули всі до одного, освятивши своєю кров'ю тільки що проголошений IV-й Універсал. Цей бій слід вважати початком збройної боротьби за Українську Державність.

Цей день (29. І. 1918) всі українці святкують, як українські Тернопіли» [4, с. 57].

«Історія українського війська» [5] – праця, що побачила світ у видавництві І. Тиктора, подає загальну історію збройних формувань, які були на наших землях з найдавніших часів і до початку ХХ ст. Тема першої радянсько-української війни в цьому виданні знаходить належне висвітлення. Зазначається, зокрема, що на початку тієї війни «української армії не було, існували тільки окремі відділи, малого чисельного складу, що на власну руку вели бої» [5, с. 402]. Це означало, що українська сторона мала лише добровольчі формування. Було вирішено прикривати підходи до Києва з різних напрямків. У бік Бахмача вирушив загін добровольців. Поблизу Крутів «команда порішила боронити цей важливий залізничний вузол, що був ключем до столиці» [5, с. 404]. Саму битву під Крутами дослідники датують 30 січня 1918 р., що розходиться з офіційно визнаною датою. «Історія українського війська» наводить опис бою, а також подає спогади його безпосереднього учасника, поручника М. Михайлика.

Відомий політичний діяч доби визвольних змагань Дмитро Дорошенко (1882–1951) у своїй книзі «Історія України 1917–1923» [2] зазначає: коли Українська Народна Республіка опинилася в небезпеці, були вислані сили, щоб зупинити більшовиків. «Одночасно з експедицією Петлюри на лівий берег Дніпра, туди ж у напрямку на Бахмач було вислано допомогу невеличкому відділу учнів 1-ої Військової школи, який обороняв Бахмачський залізничний вузол» [2, с. 283]. За даними автора, українські сили об'єдналися 29 січня 1918 р. Незважаючи на те, що ворога не вдалося зупинити, Д. Дорошенко віддає належне українським воїнам. «Бій під Крутами був одним з героїчних епізодів у боротьбі, яку провадила невелика частина свідомого національного громадянства за українську незалежність – на сумному фоні загальної байдужості, безладдя та безголов'я» [2, с. 284].

Важливу інформацію про героїв Крут містить стаття журналу «Вісті комбатанта» «Думки в 55-ліття українських Тернопілів» [6; 7], підписана псевдонімом Крутянець. Торкаючись передісторії битви, автор аналізує революційні події 1917 р. Тоді, незважаючи на активний суспільно-політичний рух, мало хто наважився захищати українську державність. «Небувалий полум'яний ентузіазм, але солом'яний вогонь мас, що зродився по революції, наш провід не вмів відповідно підхопити й використати, що його проте зуміли використати

більшевики, обдуривши малосвідому масу, в якій пробудилась стихійна свідомість» [6, с. 13]. Таким чином, тодішні умови були несприятливими – маніфестації були велелюдними, але взяти безпосередню участь у конкретних діях, пов'язаних із захистом Батьківщини, охочих було небагато.

Крутянець наводить тексти ультиматуму більшовицького уряду 17 грудня 1917 р. та відповідь Центральної Ради на нього. Так розпочалася війна. Українізовані частини, як відомо, виявилися ненадійними. Автор вказує на дві причини такої ситуації: невмілу політику Центральної Ради у військовій сфері, а також низький моральний стан бійців, котрі перебували на службі. «Вони, – пише Крутянець – навпаки, з нетерпінням чекали більшовиків, щоб пристати до них для одвертого грабунку «буржуїв». Вояки цих українських частин були озлоблені проти Української Центральної Ради та її уряду Генерального Секретаріату; одні за те, що уряд не пускає їх додому, другі за те, що не дозволяє ділити «буржуйське майно», а всі за те, що уряд не подбав для них забезпечити відповідних приміщень, ні такого удержання, яке вони мали за часів царського режиму» [6, с. 18]. І як наслідок: «Дві групи військ, що їх наше командування вислало перед Різдвом 1917 року на ліквідацію чернігівського і харківського фронтів, по дорозі майже всі розбіглися» [6, с. 19]. Єдиною надією української держави стали добровольчі військові формування.

У другій частині статті йдеться про формування Студентського Куреня Січових Стрільців. Крутянець звертає увагу на те, як цей новостворений підрозділ відправили до Бахмача, але він туди не прибув, бо залізничний вузол вже захопили більшовики. Ухвалили рішення обороняти станцію Крути і розпочали укріплювати позиції для оборони. Сам бій під Крутами автор подає досить детально, оскільки він був очевидцем цієї події. Коли становище українських добровольців стало критичним, віддали команду «Відступати». Вцілілі бійці об'єдналися з частинами Гайдамацького Коша і вирушили до Києва, де в цей час розпочався більшовицький заколот. У Дарниці вони здійснювали охорону артилерії, після чого «дістали наказ переходити через замерзлий Дніпро на київську сторону» [7, с. 32]. Під час переходу річки дехто з українських добровольців загинув, оскільки лід був занадто тонким.

Крутянець завершує свою розповідь міркуваннями про значення тих трагічних подій. «Бій під Крутами з погляду стратегії і техніки не мав великого значення. Його значення було тільки у вели-

кому патріотичному чині національної свідомости квіту української молоді на світанку нашої державности» [7, с. 33]. Водночас автор виокремлює причини поразки визвольних змагань загалом. «Вояки проголошували «неутралітет» у війні з Московщиною, а селяни чекали й дивилися, що з цього вийде» [7, с. 34]. Втім, на переконання Крутянця, звинувачувати українське селянство в несвідомості – це занадто спрощено, пізніші їх повстання проти більшовиків тому доказ. Значна вина за те, що сталося лягає на українську інтелігенцію, яка виявилася недалекоглядною.

У додатках до статті міститься інформація про деяких учасників битви під Крутами, їх подальшу долю [7, с. 37–39], а також бібліографічний список джерел про цю подію [7, с. 39–43].

Олександр Панченко опублікував у «Вістях комбатанта» статтю про одного з крутянських командирів – Аверкія Гончаренка (1890–1980) [11]. Описуються різні періоди його життєвого шляху, зокрема участь у Першій світовій війні, починаючи з літа 1914 р. У 1917-му А. Гончаренко брав участь в українізації військових частин, потім була битва під Крутами, про яку він згадував з особливим пієтетом: «Я мав повну сатисфакцію зі своїх юнаків, як прекрасно вони тримались у критичних хвилинах під час боїв, охороняючи доступи до Бахмача та на залізничних лініях на станціях Доч та Ворожба, а вже в бою під Крутами – це був шедевр витривалости. Навіть трагічний відворот з-під Крут відбувся так тихо і спокійно, що можна було тільки подивляти дисципліну цих молодих і надійних юнаків» [11, с. 40].

Таким чином, видання української діаспори містять достатньо матеріалів про битву під Крутами. На цю тему, починаючи з 20-х років минулого століття, з'явилося чимало публікацій. І хоча ставлення до битви під Крутами в різних авторів різне – одні вважають її звичайним епізодом війни з більшовиками, інші – важливим моментом у становленні української державності, – всі вони віддають належне героїзму українських добровольців. У діаспорних джерелах не зустрінеш фрази «Центральна Рада послала дітей на загибель», такі формулювання використовують лише сучасні українські автори. Помилки українських урядів у публікаціях описуються занадто детально, а ось про те, що конкретно українські діячі повинні були робити, не йдеться. Автори розуміють, що під час більшовицької війни проти України у 1917–1918 рр. Українська Народна Республіка змушена була використовувати всі наявні сили для зупинки

ворожого наступу. А єдиними боєздатними силами в той час були лише добровольчі формування, до яких належав і Студентський Курінь. Останній відправили на блокування одного з можливих маршрутів наступу більшовиків. Сталася битва за залізничну станцію Крути, в якій після кількох днів бою українські сили відступили. Незважаючи на поразку, ця битва була і залишається в наші дні предметом героїзації українського визвольного руху. На наше переконання, цій темі приділятиметься увага дослідників української історії і в майбутньому. Адже Українська революція 1917–1921 рр. є актуальною проблемою не лише у зв'язку зі сторіччям тих подій, але й з огляду на потребу об'єктивного її висвітлення та повернення до національної пам'яті як однієї з найважливіших і героїчних сторінок історії України ХХ ст.

Бібліографічні посилання

1. Довбня В. Січові Стрільці київського формування у визвольних змаганнях 1917–1920 років: організація та правові засади діяльності. К. : Текст, 2002. 218 с.
2. Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. Нью-Йорк : Булава, 1954. Т. 1. 437 с.
3. Збарзський С. Крути: у 40-річчя великого чину 29 січня 1918–29 січня 1958. Мюнхен; Нью-Йорк, 1958. 104 с.
4. Іванис В. Симон Петлюра – президент України: 1879–1926. Торонто : Накладом 5-ої станиці Союзу бувших українських вояків, 1952. 257 с.
5. Історія українського війська / опрац. І. Крип'якевич та ін. 2-е вид., доповнене. Вінніпег : Видав Іван Тиктор, 1953. 832 с.
6. Крутянець. Думки в 55-ліття українських Тернопілів. *Вісті комбатанта*. 1973. № 1. С. 13–20.
7. Крутянець. Думки в 55-ліття українських Тернопілів (закінчення). *Вісті комбатанта*. 1973. № 2. С. 28–42.
8. Мірчук П. Українсько-московська війна (1917–1919). Торонто : Ліга Визволення України, 1957. 80 с.
9. Млиновецький Р. Нариси з історії українських визвольних змагань 1917–1922 рр. Б.м. 1966. Т. 1. 126 с.
10. О. Т. Визвольна боротьба українського народу 1917–1921 рр. Лондон : Об'єднання бувших вояків українців, 1950. 51 с.
11. Панченко О. Командир героїв-крутянців Аверкія Гончаренко. *Вісті комбатанта*. 2012. № 1. С. 39–42.
12. Петрів В. Військово-історичні праці. Спомини. К., 2002. 640 с.
13. Тинченко Я. Перша українсько-більшовицька війна (грудень 1917–березень 1918). Київ; Львів, 1996.
14. Удовиченко О. Україна у війні за державність: історія організації і бойових дій Українських Збройних Сил 1917–1921. Вінніпег : Видав хорунжий УСС Дмитро Микитюк, 1954. 178 с.
15. Щусь О. Й. Всеукраїнські військові з'їзди. К. : Ін-т історії України АН України, 1992. 86 с.

References

1. Dovbnia, V. (2002). Sichovi Striltsi kyivskoho formuvannia u vyzvolnukh zmahanniakh 1917-1921 rokiv: orhanizatsiia ta pravovi zasady diialnosti [Sich Rifleman formad of Kyiv during

liberation struggle 1917-1921: organization and legal principles of activity]. Kyiv: Tekst. [in Ukrainian].

2. Doroshenko, D. (1954). *Istoriia Ukrainy 1917-1923 rr.* T. 1. *Doba Tsentralnoyi Rady* [History of Ukraine 1917-1923] (Vol. 1). New York: Bulava. [in Ukrainian].

3. Zbarazkyi, S. (1958). *Kruty: u 40-ricchia velykoho chynu 29 sichnia 1918-29 sichnia 1958* [Kruty: on the 40th anniversary of the great battle 29 of January 1918-29 of January 1958]. Munich; New York. [in Ukrainian].

4. Ivanys, V. (1952). *Symon Petlyura-prezydent Ukrainy: 1879–1926* [Symon Petlyura – president of Ukraine : 1879-1926]. Toronto: Edition of Former Ukrainian Soldiers Union. [in Ukrainian].

5. Krypiakievych, I. (Ed.). (1952). *Istoriia ukrainskoho viiska* [History of Ukrainian army]. Winnipeg. [in Ukrainian].

6. Krutianets. (1973). *Dumky v 55-littia ukrainskykh Termopiliv* [Thoughts on the 55th anniversary of Ukrainian Thermopyles]. *Visti kombatanta*, 1, 13-20. [in Ukrainian].

7. Krutianets. (1973). *Dumky v 55-littia ukrainskykh Termopiliv (zakinchennia)* [Thoughts on the 55th anniversary of Ukrainian Thermopyles (ending)]. *Visti kombatanta*, 2, 28-42. [in Ukrainian].

8. Mirchuk, P. (1957). *Ukrainsko-moskovska viina (1917-1919)* [Ukrainian-Moscow war (1917-1919)]. Toronto: Liha Vyzvolennia of Ukrainy. [in Ukrainian].

9. Mlynovetskyi, R. (1966). *Narysy z istorii ukrainskykh vyzvolnykh zmahaniy 1917-1922 rr.* [Essays on history of Ukrainian liberation struggle 1917–1922] (Vol. 1) N.p. [in Ukrainian].

10. O. T. (1950). *Vyzvolna borotba ukrainskoho narodu 1917-1921 rr.* [Liberation struggle of Ukrainian nation]. London. [in Ukrainian].

11. Panchenko, O. (2012). *Komandyr heroiv-krutiantsiv Averkii Honcharenko* [Commander of Kruty's battle heroes Averkii Honcharenko]. *Visti kombatanta*, 1, 39-42. [in Ukrainian].

12. Petriv, V. (2002). *Viiskovo-istorychni pratsi. spomyny* [Military history works. Memoires]. Kyiv. [in Ukrainian].

13. Tynchenko, Y. (1996). *Persha ukrainsko-bilshovytska viina (hruden 1917 – berezen 1918)* [First Ukrainian-Bolshevik war (December 1917 – March 1918)]. Kyiv; Lviv. [in Ukrainian].

14. Udovychenko, O. (1954). *Ukraina u viini za derzhavnist: istoriia orhanizatsii i boiovykh dii Ukrainskykh Zbroinykh Syl 1917-1921* [Ukraine during the war for sovereignty : history of organization and military actions of Ukrainian Armed Forces 1917-1921]. Winnipeg. [in Ukrainian].

15. Shchus, O. I. (1992). *Vseukrainski viiskovi zizdy* [All-Ukrainian military congresses]. Kyiv. [in Ukrainian].

Yevhen Shparhало,

Research assistant, Vernadsky National Library of Ukraine

THE BATTLE OF KRUTY AS AN IMPORTANT EPISODE OF LIBERATION STRUGGLE 1917–1921 (ACCORDING TO SOURCES OF THE COLLECTION OF DEPARTMENT OF FOREIGN UKRAINIKA OF VNLU)

The coverage of the Battle of Kruty on the pages of works stored in the funds of the Department of Foreign Ukrainika Institute of Book Science of the Vernadsky National Library of Ukraine is analyzed. This literature was issued by the diaspora during the second half of the twentieth century. The estimations of this event by different authors are considered.

K e y w o r d s: battle of Kruty, Ukrainian revolution, history of Ukraine, Department of Foreign Ukrainika of National Library of Ukraine.

Стаття надійшла до редакції 21.03.2018 р.